

The exhibition held at the National Gallery of Art from July 17 to September 26, 2021, *Kazys, Ona, Juozas, Agota, Katrė, Stepas, Pranas, Eugenija, Vincas and others. Indigenous Narratives* (curator Margarita Matulytė), presented the rural population least exposed to social modernisation processes of the 19th–20th centuries and villagers who preserved the most authentic and archaic culture as captured in photographs and other documentary forms, as well as professional artists' depictions. This anthropological landscape was compiled from three periods – from the very earliest photographs of the Lithuanian population under tsarist rule, the interwar period (the independent Lithuanian

state) and from material gathered during ethnographic expeditions during the Soviet occupation. On display are documentary photographs, i.e., ones not exhibiting any artistic purposes, taken during various ethnographic expeditions, objects and several paintings seeking to evoke the politicisation of forms of representation and to demonstrate romanticised, and very often politicised narratives about the Lithuanian nation, the Lithuanian identity stereotypes that had been formed as a result of the latter, and the schemes according to which they were visualised. However, these brief indigenous narratives, which make up the exhibition, eventually compounded into major cultural reconstructions.

Apie basakojus čiabuvius

Aistė Kisarauskaitė

Paroda „Aniceta, Stasys, Teresė, Jonas, Janė, Petras, Mykolas, Uršulė, Anupras ir kiti. Čiabuvių pasakojimai“
Nacionalinė dailės galerija
2021 m. liepos 17–rugsėjo 26 d.

Kuratorė
Margarita Matulytė

Architektė
Sigita Simona Paplauskaitė

Grafikos dizainerė
Laura Grigaliūnaitė

Garso instaliacijos autorius
Marius Juknevičius

Šviesos dailininkas
Eugenijus Sabaliauskas

Projekto koordinatore
Ugnė Marija Makauskaitė

Nacionalinėje dailės galerijoje 2021 m. liepos 17–rugsėjo 26 d. vyks paroda „Čiabuvių pasakojimai“ sukonstruota priešinant mažiausią XIX–XX a. visuomenės modernizavimo įtaką patyrusių ir autentiškiausių bei archajiškiausių kultūrą išsaugojusių kaimo gyventojų sluoksnį fiksavusių fotografijų ir kitą dokumentiką su kaimo gyventojus vaizduojančia profesionalia daile. Kuratorė Margarita Matulytė paroda siekė užsiminti apie reprezentacijų politizavimą ir

Paroda „Aniceta, Stasys, Teresė, Jonas, Janė, Petras, Mykolas, Uršulė, Anupras ir kiti. Čiabuvių pasakojimai“ Nacionalinėje dailės galerijoje. Ekspozicijos fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė, LNNDM

dekonstruoti romantizuotus, neretai ir politizuotus pasakojimus apie lietuvių tautą, suformuotus lietuviško identiteto stereotipus ir jų vizualizavimo schemas. Tačiau paroda aprėpia gerokai daugiau.

Romantizuoti ir politizuoti pasakojimai pristatomi trimis tapybos paveikslais. Kanuto Rusecko „Pjovėja“ (1844) į mus žvelgia per romantizmo formas. Vėlesnis 1937 m. pasaulinėje parodoje Paryžiuje eksponuotas Adomo Galdiko triptikas „Lietuva“, už kurį autorius buvo apdovanotas *Grand Prix*, yra veikiau ideologinis plakatas, vaizduojantis „tobulą“ Lietuvą. Nuo jo nė kiek nenuolsta ir, atrodo, jau visai kitomis aplinkybėmis pagal sovietų socialistinio realizmo kanoną nutapyta Antano Žmuidzinavičiaus „Vasara laukuose“ (1946). Suprantama, K. Rusecko paveikslas „Pjovėja“ atspindi savo laiko meno tendencijas ir jam būdingas Vakarų Europos dailės kanonas. Tiesą sakant, pastoralės žanras, ypač barokinėje literatūroje ar tapyboje,

taip pat ir vėliau, buvo labiau saloninis ir atitolęs nuo socialinių valstiečių, piemenų gyvenimo problemų ar siekio atskleisti jų individualybę. Pastoralėse svarbus antitezės principas, kai skurdžiam, nelaimingam miestiečių gyvenimui priešinamas laimingas, nerūpestingas piemenų gyvenimas. Jausmingi idealizuoti piemenys, piemens ir piemenaitės meilė tampa pagrindiniu naratyvu. Galima sakyti, kad romantizuota „Pjovėja“ nudailintu grožiu atitinka saloninės pastoralės formas arba, dabarties kalba sakant, yra panaši į popžvaigždės, kurios žiūrovui rodo stilizuotą kruopščiai kurtą įvaizdį, menkai sietiną su jų pačių asmeniu. Šiuo reprezentaciniu glamūru pasižymi ir A. Galdiko „Lietuva“ ar A. Žmuidzinavičiaus valstiečiai.

Vertėtų pažymėti, kad iš trijų pateiktų kūrinių tik K. Rusecko „Pjovėja“ galima vadinti dailės kūriniu. A. Galdiko triptikas yra užsakomasis reprezentacinis paveikslas, skirtas pasaulinei parodai Paryžiuje, tad galėtų būti priskirtas

labiau taikomajai dailei. Neverta spėlioti, kiek A. Žmuidzinaičiaus paveiksle „Vasara laukuose“ atiduota duoklės ideologiniam socialistiniam realizmui, o kiek esama nuoširdžios kūrybos, tačiau meno keliamų problemų ar uždavinių čia mažai.

Kyla klausimas, kodėl Lietuva XX a. pradžioje ar viduryje, taip pat ir prisistatydama pasaulinėje parodoje Paryžiuje, ir paskui sovietmečiu vis dar atkakliai laikėsi pastoralės. Trumpu tarpukario laikotarpiu, 1918 m. vasario 16 d. paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, šalis pradėjo kurti savo istoriją. Vilnius, turintis vieną seniausių Vidurio ir Rytų Europos universitetų, buvo atimtas iš Lietuvos ir priklausė Lenkijai, o pasigirti kokiais nors kitais neįtikėtinais kultūros ar pramonės laimėjimais Lietuva iš tiesų negalėjo, todėl grėžtis į agrarinę kultūrą atrodė visai natūralu. Dabar galime sakyti, kad tuo metu Lietuva kūrė Kauno modernizmo architektūrą¹ – matome, kaip per trumpą laiką Kaunas iš medinių šaligatvių miesto virto reprezentatyvia sostine.

Žvelgiant į to meto kultūrinius ir pramonės laimėjimus iš didelio laiko atstumo, jie akivaizdūs, o tuomet teko remtis tuo, ką būtų galima pristatyti kaip tautos išskirtinumo, ypatingumo, puikumo ženklus. Taip iškeliamas „Baltijos auksas“ – gintaras, kurio iš tiesų mūsų šalyje

randama gana mažai. Skatinamas ūkininkavimas, sodybų puošyba, organizuojami gražiausių rūtų darželių konkursai, o Lietuva pateikiama kaip nuostabios gamtos ir darbščių valstiečių kraštas. Tokį vaizdą įkūnija ir A. Galdiko triptikas.

Paradoksalu, kad ir nepriklausomybės (A. Galdiko kūryboje), ir A. Žmuidzinaičiaus sovietinės Lietuvos įvaizdis konstruojamas labai panašiai: saulėti tėvynės laukai ir gražūs laimingi tautiniais drabužiais vilkintys valstiečiai. Šis šablonas nesvetimas net ir dabartinei Lietuvai, dažnas linkęs savo šalį pristatyti kaip agrarinį kraštą, nors jau seniai Dzūkijoje nėra laisvai besiganančių karvių bandų ar, tarkime, į Merkį paskui besimaudantį šeiminką sušokančių arklių, močiutes maitina nebe karvytė ir net ne kolektyvinis sodas. Tačiau ideologiniai stereotipai ilgam įsispaudžia smegenyse, kartais ant jų galima statyti šimtmečius gyvuojančias melo ir saviapgaulės imperijas.

Tačiau grįžkime prie Lietuvos kaip „agrarinio krašto“ ir jo gyventojų. Paroda sukurta kontrasto principu – paveikslų „kartoniniams“ tautiniais kostiumais vilkintiems personažams priešingoms įvairių etnografinių ekspedicijų ir etnografų darytos fotografijos, rodančios tuos pačius valstiečius, dažniausiai vargingiausių,

>
Paroda „Aniceta, Stasys, Teresė, Jonas, Janė, Petras, Mykolas, Uršulė, Anupras ir kiti. Čiabuvių pasakojimai“ Nacionalinėje dailės galerijoje. Ekspozicijos fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė, LNDM

1
Daliai šių objektų 2015 m. buvo suteiktas Europos paveldo ženklas. Jie taip pat pretenduoja tapti pasaulio paveldo objektais ir būti įrašyti į UNESCO paveldo paminklų preliminarųjį sąrašą.

<
Paroda „Aniceta, Stasys, Teresė, Jonas, Janė, Petras, Mykolas, Uršulė, Anupras ir kiti. Čiabuvių pasakojimai“ Nacionalinėje dailės galerijoje. Ekspozicijos fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė, LNDM

2
Knygoje „Kauno žydai“ (sud. D. Citvarienė, A. Pakštalis, Kaunas: VšĮ „Kaunas 2022“, 2021, p. 169–171) rašoma: „Maironio g. 28 stovėjusios žydų sinagogos uždarymą 1948 m. rugsėjo 24 d. inicijavo slaptas Religinių kultūrų reikalų tarybos prie SSRS ministrų tarybos įgaliojimo raštas Kauno miesto darbo žmonių deputatų tarybos (DŽDT) vykdomojo komiteto pirmininkui. <...> 1952 m. Kauno miesto DŽDT vykdomasis komitetas uždarė centrinės žydų kapines Žalialaknyje. <...> Tais pačiais metais uždarytos žydų kapinės Panemunėje, iš kurių imta vežti žvyras ir smėlis gausiai išrausiant žmonių kaulų – griaučių.“

3
Matulytė M., „Rekonstruojant kultūrinę atmintį“, *Čiabuvių pasakojimai: Aniceta, Stasys, Teresė, Jonas, Janė, Petras, Mykolas, Uršulė, Anupras ir kiti*, sud. M. Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus, [2021], p. 1.

mažiausiai modernizacijos paveiktų sluoksnių žmones. Šis antropologinis peizažas sudarytas iš trijų laikotarpių – nuo labai ankstyvų, caro valdomos Lietuvos gyventojų fotografijų, tarpukario (nepriklausomos Lietuvos valstybės) iki sovietų okupacijos laikotarpio etnografinių ekspedicijų medžiagos. Taip pat pateikta dalis surinktos daiktinės medžiagos (audinių, Užgavėnių kaukių, prieverpsčių, baldų ir pan.), pasakojimų, dainų ir kitų dokumentų (sklypų, sodybų, gėlių darželių planų). Tačiau iš esmės šia paroda siekiama išsivaduoti iš propagandinio ar romantizuoto įvaizdžio ir suteikti balsą šiems „čiabuviams“.

Tiesa, kilo kontroversiškas klausimas dėl čiabuvių termino. Bandysiu paaiškinti kodėl. Tam reikia grįžti prie pagrindinių istorijos faktų, konteksto, nes faktai mums primena, kad iš šių trijų dekadų dvi yra žiaurios Rusijos okupacijų laikas, lietuviškų knygų draudimas, pastangos nutautinti. Šio tikslo siekė tiek caro, tiek sovietinė Rusija. Pasaulinės proletariato diktatūros modelis iš esmės buvo skirtas rusų tautos pasauliniam viešpatavimui diegti. „Tauta išvaduotoja“ bausiu teroru ir karine jėga laikė okupuotas valstybes, kentėjo dauguma Lietuvoje

gyvenančių tautybių, pavyzdžiui, iš visų 1941 m. birželį išvežtų į Sibirą Lietuvos gyventojų žydų buvo daugiau nei 15 proc. Į šiuos tris istorijos tarpnius patenka vokiečių sušaudyti žydai, Stalino lageriai, sovietų nacionalizuoti žemės sklypai, melioracijos sunaikintos sodybos. Norint čia gyvenusiems lietuviams (taip pat žydams², karaimams, totoriams ir kitiems) išlikti, išlaikyti savo papročius, kalbą, kultūrą, istorijos supratimą, teko nuolat priešintis nutautinimui. Maža lietuvių gentis patyrė polonizaciją, germanizaciją ir rusifikaciją, išgyveno kolonizaciją, nacizmo intervenciją ir sovietizaciją, tačiau išsaugojo savo archajišką kalbą, senųjų tikėjimų liudijimus ir krikščioniškąsias tradicijas.³ Tad kalbant apie lietuvių tautinės tapatybės konstravimą, nereikia pamiršti, kad daugiausia ji buvo konstruojama priešinant esamam režimui.

Tautos tapatybės konstravimas priešinant kolonizatoriams atskleistas parodoje ypač ryškiai, jis pabrėžiamas ir kuratorės tekstuose, ir pačių žmonių užrašytuose pasakojimuose. Išlikimo poreikis šiuos žmones vertė ne tik remtis savo istorija, stengtis kiek įmanoma saugoti kultūrą ir jos paminklus, bet ir ieškoti naujų atramos taškų, keliančių tautos savigarbą.

Paroda „Aniceta, Stasys, Teresė, Jonas, Janė, Petras, Mykolas, Uršulė, Anupras ir kiti. Čiabuvių pasakojimai“ Nacionalinėje dailės galerijoje. Ekspozicijos fragmentas. Vilnius, 2021
Fot. Gintarė Grigėnaitė, LNDM

4

N. Vėliaus knygos: *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, Vilnius: Vaga, 1977; *Senovės baltų pasaulėžiūra*, Vilnius: Mintis, 1983; *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius, Vaga, 1987; *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, 4 tomai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 1996–2005.

5

Gimbutas M., *The gods and goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC myths, legends and cult images*, London: Thames and Hudson, 1974.

Buvo atsigręžta į liaudies kultūrą, etnografiją, rengiamos įvairios ekspedicijos, daugybė inteligentų kiek galėdami rinko liaudies skulptūras iš griaunamų kopytėlių, archajiškus buitines daiktus, liaudies meno kūrinius, taip stengdamiesi juos išsaugoti. Tai yra fotografijų kontekstas ir pagrindinės priežastys, sukūrusios šias nuotraukas.

Parodą sudaro dokumentuoti skirtos fotografijos, neturinčios jokių meninių tikslų, darytos per įvairiausias etnografines ekspedicijas, o kai kurių fotografų pavardės mums jau žinomos iš Lietuvos kultūros istorijos. Pavyzdžiui, parodoje eksponuojamos Povilo Višinskio darytos nuotraukos. Jis buvo vienas pirmųjų lietuvių puoselėtojų, atsigręžusių į etnografiją, „Žemaičių antropologinės charakteristikos“ autorius, 1900 m. rinkęs etnografinius daiktus pasaulinei parodai Paryžiuje, jo dėka į literatūrą atėjo Žemaitė, literatūrinės kūrybos jis mokė Šatrijos Raganą ir Lazdynų Pelėdą.

Kita Lietuvai svarbi figūra – Norbertas Vėlius, kurio knygos pakeitė požiūrį į lietuvišką tautosaką ir mitologiją. Knyga „Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis“ skirta populiariausiam lietuvių tautosakos veikėjui – velniui, kuris senojoje ikirikščioniškoje lietuvių religijoje užėmė vieną svarbiausių vietų, jis buvo mirusiųjų pasaulio valdovas, gyvulių ir jų augintojų, žynių, amatininkų globėjas. N. Vėliaus senosios baltų kultūros tyrimai⁴, kaip ir archeomitologės Marijos Gimbutienės senosios indoeuropietiškos kultūros rekonstrukcijos⁵, sovietmečiu davė tai, kas atrodė itin svarbu Lietuvos žmogaus savivertei – priklausymo senajai Europos kultūrai jausmą, suvokimą, kad mūsų tautosaka ir papročiai yra svarbūs pasauliniu mastu, kad basakojis kaimas išsaugojo kažką ypač archajiško, unikalaus, vertingo, taip pat ir kalbą.

Lietuviškos tautosakos tyrinėtojams, kurių sudarytą grupinį portretą matome parodoje, archajiškumas neatrodė priešingas civilizacijai ar

modernumui. Šie tyrimai tapo pagrindu suvokti, kad tauta priklauso senajai Europos civilizacijai, o lietuvių kalba – seniausiai indoeuropiečių prokalbei, o tai leido ne prisirišti prie konkretaus žemės lopinėlio, o pasijusti tam tikros bendros Europos kultūros nešėjais ir saugotojais. Maži čiabuvių pasakojimai po trupinį prisidėjo prie didelių kultūrinių rekonstrukcijų, nesusijusių su konkrečia vieta, žeme, jie buvo tarsi nuoroda į tolimus tautų kraustymosi laikus. Tad mano siūlomas čiabuvių sąvokos išplėtimas remiasi tuo, kad savo šaknimis čiabuviai nebūtinai yra iš čia.

Greta N. Vėliaus, Pranės Dundulienės, M. Gimbutienės tyrimų, į tautosakinį-mitologinį klotą atsigrėžė visa plejada žinomų Lietuvos menininkų, pavyzdžiui, Antanas Gudaitis, kurio paukščiai, keliaujančios žuvys, seni kuinai, proseneliai vaikšto po paveikslus ir gyvena kartu su žmonėmis nuo 6–7 deš. sandūros. 1974–1986 m. Petras Repšys nutapė freską „Metų laikai“ Vilniaus universiteto Litanistikos centro antro aukšto vestibulyje. Freskoje vaizduojami įvairūs lietuvių papročiai. Pavadinimą jai suteikė poetas Marcelijus Martinaitis, kuris pats savo poezijoje plačiai naudojo tautosakinius motyvus. 9 deš. parodose pasirodo po lietuviško kaimo peizažą klaidžiojančios Ričardo Povilo Vaitiekūno mitologinės būtybės, jos užpildo ir Antano Martinačio drobės. Šis kaimo jausmas toli gražu nėra socialistinio realizmo reikalavimų persunkta A. Žmuidzinaičiaus „Vasara laukuose“ ar levos Naginskaitės „Kolūkio bitynas“ (1957). Čia nėra nusaldintų „laimingų valstiečių“ ir „šviesios socialistinės lietuvių liaudies kasdienybės“, tik gyvas santykis su pamazu išnyrančia ikirikščioniškąja mitologija, padavimais, kasdieniais papročiais.

Daug parodoje per laiką į mus žvelgiančių žmonių istorijoje išliko tik per keletą tokių fragmentiškų nuotraukų ir nedidelį pasakojimą apie savo gyvenimą arba per sudainuotą dainą. Bet ši basakojė minia gausi, tarkime, Baltijos kelio dalyviai. Čia yra ir parodos, ir seniai anapilin iškeliavusių žmonių stiprybė – jie buvo ne vieni. Jie buvo kartu, jie rūpėjo kitiems ir turėjo ką mums perduoti. Žinoma, lengva suniekinti tiek etnografų pastangas, tiek žmones, kurie dalijosi savo istorijomis, nes jie nepasipuošę tautiniais kostiumais. Varganu galima vadinti ir savadarbį ratą, kuriuo žaidžia vaikas, ir krevę kėdę, kam nors galbūt tiesiog egzotišku praeities reliktu atrodo medinės prieverpstės.

Tačiau vargu ar reikia priminti, kad tai – ne tik šiaip buities daiktas, tyrėjų, tokių kaip P. Dundulienė, dėka prieverpstės prabyla apie senąjį gamtiškąjį pasaulio suvokimą, senąją lietuvių liaudies kosmologiją.

Tačiau parodoje labiausiai pribloškia (jau teigiama prasme) etnografinę medžiagą rinkusių tyrėjų santykis su fotografija ir portretuojamaisiais. Stanislovas Kazimieras Kosakovskis (1837–1905), Juozapas Žiogas (1869–1935), Povilas Višinskis (1875–1906), Feliksas Bugailiškis (1883–1965), Stasys Vaitkus (1907–1989), ypač Jurgis Dovydaitis (1907–2001) ir Norbertas Vėlius (1938–1996) sukūrė daugybę puikių portretų, kurie turi tai, ką matome kito „neprofesionalo“ Juozo Budraičio fotografijose. Jose žmonės natūralūs, gyvi, fotografas nerezisuoja, tik leidžia atsiskleisti, jis kontroliuoja kadra, paremtą tikra estetinė klausia. Nereikia pamiršti, kad N. Vėlius per savo žmoną Ramunę Vėliuvienę buvo artimai susijęs su Lietuvos dailės gyvenimu ir tokiu būdu įgytas estetinis išsilavinimas neleido nekreipti dėmesio į fotografijos vizualinę pusę.

Dar viena svarbi fotografui savybė – N. Vėlius puikiai jautė šviesą kaip kompozicijos įrankį (žr. Jadvygos Dargaitės portretą). Kai kurie šių kadru lengvai galėtų būti priskirti Antanui Sutkui ar Romualdai Rakauskui, pavyzdžiui, N. Vėliaus sukurta besijuokiančios Onos Ivoškienės su anūkais nuotrauka ar Jurgio Dovydaičio – Jurgis Dudėnas. O kokie įspūdingi S. K. Kosakovskio arklių turgūs!

Taigi vargu ar apie šias fotografijas galima pasakyti, kad toks žmonių vaizdavimas, sumetimas į krūvą juos paverčia „kitais“. Priešingai, gera fotografija turi galią nutiesti tiltą iki „kito“, iki seniai mirusio, ir tarsi akimirksniu panaikinti laiką. Čiabuvių minia nėra visa vienoda, net smulkūs pasakojimai netikėtai lieka atmintyje praėjus nemažai laiko po parodos, kaip įsispaudžia šypsenos ar rūstus, bet su pašaipėle J. Dudėno žvilgsnis. Labai gaila, kad paroda senokai baigėsi, lieka tik tikėtis, kad ji virs knyga ir taip leis toliau kalbėti Anicetai, Stasiui, Teresei, Jonui, Janei, Petru, Mykolui, Uršulei, Anupru, taip pat P. Višinskiui, J. Dovydaičiui, N. Vėliui, J. Žiogui ir čia neišvardytiems tyrėjams, savanoriams, basakojams piemenims, kaimo bobulėms, visiems „čiabuviams“, išlikusiems, išsaugojusiems kalbą ir nešusiems senosios gamtiškosios pasaulėžiūros, religijos ženklus iki mūsų.

